

HENRYK GAPSKI

REKRUTACJA KARTUZÓW
W POLSCE W XVII-XVIII WIEKU

W końcu XVI w., w czasie ogólniejszego ożywienia ruchu zakonnego, dochodzi w Polsce do odnowy także życia kartuskiego¹. Najpierw ożyła kartuzja pod Gdańskiem — Raj Maryi (obecnie miejscowość ta nazywa się Kartuzy) w latach 1583-1589²; później w XVII w. powstały jeszcze dwie inne: w Gidlach w 1641 r.³ oraz w Berezie Kartuskiej w 1647 roku⁴.

Istniejące na ziemiach polskich 3 kartuzje nigdy nie zdołały utworzyć samodzielnej, ograniczonej do granic Polski prowincji zakonnej. Początkowo kartuzje polskie należały do prowincji reńskiej, a od 1677 r. do prowincji górnoniemieckiej⁵. I właśnie przynależność klasztorów do poszczególnych prowincji zakonnych w zasadniczy sposób określała rekrutację kartuzów w Polsce w XVII-XVIII wieku.

Wprawdzie istniały w kartuzjach polskich nowicjaty: w Kartuzach od 1574 r., w Berezie od 1667 r. i w Gidlach od 1685 r., lecz liczba kandydatów do życia zakonnego nigdy nie była wielka.

LICZBA I RYTM PROFESJI

Na podstawie aktualnie dostępnych źródeł udało się ustalić listę 106 profesów (w tym 14 konwersów i donatów) Raju Maryi z lat 1595-1760⁶,

¹ J. Kłoczowski. *Zakony męskie w Polsce w XVI-XVIII wieku*. W: *Kościół w Polsce*. T. 2. Kraków 1970 s. 522-524.

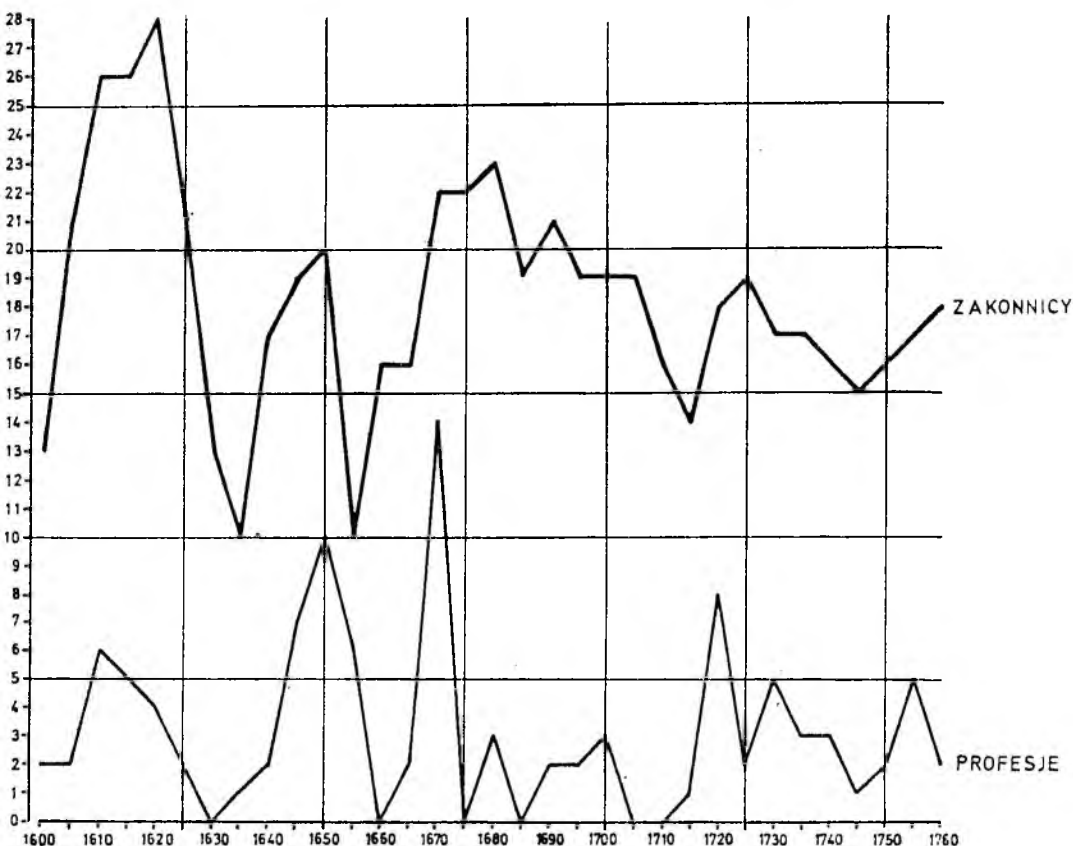
² S. Bieliński. *Dzieje klasztoru kartuzów w Kartuzach*. Kartuzy 1936; P. Czaplewski. *Kartuzja kaszubska*. Gdańsk 1966.

³ H. Gapski. *Gidle*. W: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique*. Paris 1984, s. 415-417.

⁴ M. Popowska. *Rys dziejów kartuzji bereskiej w latach 1648-1831*. „Ateneum Wileńskie” 13: 1938 s. 45-169; H. Gzella. *Odnaleziony manuskrypt z XVII wieku*. „Collectanea Theologica” 52: 1982 fasc. 1 s. 203-207.

⁵ Stöhlker. *Visitationsdokumente aus der oberdeutschen Provinz des Kartäuserordens*. W: *Die Kartäuser in Österreich*. Bd. 2. „Analecta Cartusiana 83: 1981. s. 85-86; H. Gapski. *Les chartreuses en Pologne aux XVIIe, XVIIIe et XVIIIe siècles*. W: *La naissance des chartreuses*. Actes du VI Colloque International d'Histoire et de Spiritualité Cartusiennes. Grenoble, 12-15 septembre 1984. Grenoble 1986 s. 423-428.

⁶ Obliczono na podstawie list profesów sporządzonych przez J. Schwengla i zamieszczonych: w 1) *Apparatus ad Annales Cartusiae Paradisi B.M.V. collectus a [...]*



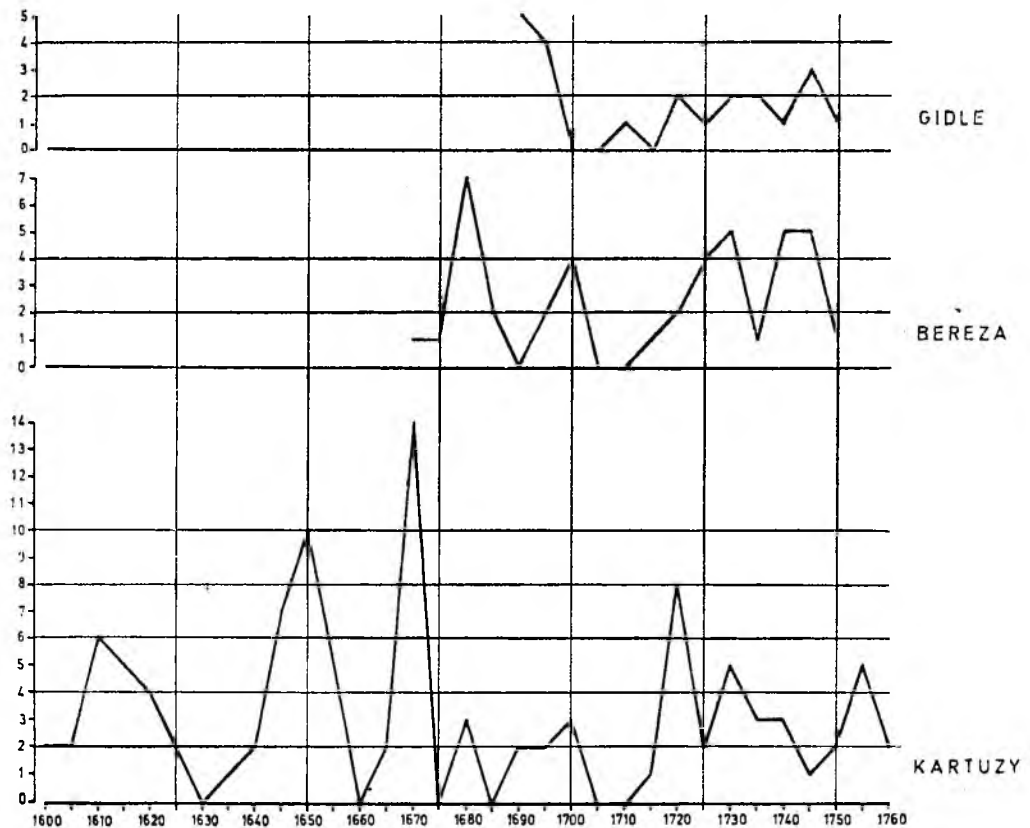
Kartuzy: liczba zakonników i liczba profesji

42 profesów (w tym 9 konwersów i donatów) Berezy z lat 1668-1745⁷ i 22 profesów (w tym 6 konwersów i donatów) Gidel z lat 1686-1749⁸. W sumie dysponujemy informacjami o 170 kartuzach, którzy odbyli nowicjat w Polsce i tu złożyli profesję zakonną.

MDCCL. British Library London Add. Ms. 17093 Print ed. Salzburg 1982. Anal. Cart 90. Pars 2 s. 407-408; 2) Apparatus ad annales Cartusiae Paradisi B.M.V. propre Dantiscum. Vol. 4-5, 1589-1760 — rękopisy w Bibliotece Gdańskiej PAN (sygn. 1311 i 1312).

⁷ Obliczono na podstawie list profesorów, sporządzonych przez F. Pasiekę i zamieszczonych w: 1) Historia centum annorum Carthusiae S. Crucis propre Berezam in Lithuania sitae conscripta a ratre Francisco vicario anno 1748; 2) Saeculum Carthusiae Berezanae Sanctissimae Cruci [...] anno 1748 — rękopisy w Bibliotece Kórnickiej PAN (BK 105 i BK 106).

⁸ Obliczono na podstawie listy profesów sporządzonej przez G. Schwengla i zamieszczonej w: Appendix ad tom. III Propaginis S. O. Cartusiensis. British Library London. Add. Ms. 17090. „Analecta Cartusiana” 90: 1983, s. 125-126.



Profesje w kartuzjach polskich

Liczby profesów składających śluby zakonne w poszczególnych kartuzjach polskich dosyć dobrze odpowiadają randze tych klasztorów. Biorąc pod uwagę porównywalne ze sobą dane z lat 1686-1750, łatwo dostrzegamy przewagę klasztoru w Kartuzach nad dwoma pozostałymi: w Kartuzach złożono 32, w Berezie 30, a w Gidlach 22 profesje. Dużo większą rangę posiadała kartuzja pod Gdańskiem, szczególnie do siedemdziesiątych lat XVII w. (w latach 1596-1670 profesję złożyło 60 zakonników), gdy nowicjat w Kartuzach przygotowywał od początku czterdziestych lat tego stulecia kandydatów do wszystkich trzech kartuzji polskich.

Spore podobieństwa występowały jednak w samym rytmie napływu kandydatów, a tym samym w rytmie składania ślubów zakonnych — profesji, w trzech interesujących nas tutaj kartuzjach. Dobrze obrazują to zjawisko wykresy: (s. 116, 117) mimo różnych wielkości sam proces zwiększania i zmniejszania się liczby profesji następował jeżeli nie w tym samym, to w bardzo zbliżonym czasie.

Zobrazowany na wykresach rytm składania profesji miał swoje uwarunkowania przede wszystkim w rytmie występowania ówczesnych plag społecznych: chorób epidemicznych, nieurodzajów i wojen. To one powodowały brak lub wydatne zmniejszenie się liczby ludzi udających się w zacisza kartuzji polskich w latach dwudziestych, pięćdziesiątych i osiemdziesiątych XVII stulecia oraz na początku wieku następnego.

Każdorazowo też reakcją klasztorów na fale zaraz i zamieszek wojennych był, po ich ustąpieniu, zwiększony nabór nowych kandydatów. Takim pośrednim „skutkiem” występowania klęsk elementarnych była zwiększona liczba profesji w latach 1640-1650, 1665-1680 i 1715-1730. Podobne zależności między chorobami epidemicznymi a liczbą profesji zakonnych wykazał również Gérald Chaix w swej pracy o kartuzji w Kolonii⁹. Nie była to jednak jakaś szczególna prawidłowość, odnosząca się jedynie do klasztorów kartuskich. W świetle naszych badań, dotyczących większości zakonów działających w Polsce w XVI-XVII w., zjawisko powyższe zachodziło we wszystkich nowicjatch, niezależnie od miejsca usytuowania, w mieście czy też w miejscu ustronnym, jak to miało miejsce w przypadku kartuzji polskich¹⁰.

POCHODZENIE TERYTORIALNE PROFESÓW

Rozpatrując terytorialne pochodzenie profesów kartuzji polskich, dostrzegamy na sporządzonych mapach trzy rejony rekrutacji: 1. reńsko-mozańsko-mozellski, 2. śląsko-morawsko-czeski i 3. warmińsko-pomorski.

W Raju Maryi koło Gdańska dużą rolę — i to przez cały interesujący nas tutaj okres czasu — odgrywali kandydaci przybywający z rejonu reńsko-mozańsko-mozellskiego. Było ich prawie 50% ogółu profesów. Natomiast z ziem państwa polskiego rekrutowało się zaledwie niecałe 30% profesów. Charakterystyczne jest, że nawet zmiana przynależności klasztoru z prowincji reńskiej do górnoniemieckiej nie spowodowała ustania przesyłania przez kartuzję w Kolonii nowych kandydatów do nowicjatów w Polsce. Zmiana przynależności prowincjalnej spowodowała natomiast rozszerzenie kręgu napływających kandydatów o Śląsk, Morawy i Czechy; odsetek zaś przybyszów z kręgu reńsko-mozańskiego utrzymał się na poziomie odsetka kandydatów przybywających z ziem państwa polskiego i wynosił ponad 30% ogółu składających w Kartuzach śluby zakonników.

W szeregu miejscowości, z których przybyło najwięcej kandydatów, na pierwszym miejscu znalazły się: Kolonia z 11 kandydatami, Koblencja z 9 kandydatami, Gdańsk i Sierck-les-Bain po 5 kandydatów oraz Trewir z 4 kandydatami.

W kartuzji w Berezie ważnym rejonem, z którego przybywali kandydaci do nowicjatu, był region śląsko-morawsko-czeski — 38% ogółu profesów. Ale w przypadku tej kartuzji równie ważną rolę odgrywali profesie z ziem polskich, którzy stanowili 33% wszystkich tamtejszych profesów. Przybysze z krajów niemieckich stanowili 24% wszystkich kandydatów.

⁹ *Réforme et Contre-Réforme catholiques: recherche sur la Cartreuse de Cologne au XVI siècle*. „Analecta Cartusiana”, 80: 1981. T. 1 s. 30.

¹⁰ H. Gapski. *Rekrutacja do zakonów męskich w Polsce w końcu XVI i I. połowie XVII wieku*. Lublin 1987 s. 28-33.

Zgoła odmienne proporcje między profesami pochodzącymi z ziem polskich a przybywającymi spoza granic Polski istniały w kartuzji w Gidlach. W tym najmniejszym klasztorze kartuzów w Polsce główną grupę wśród tamtejszych profesów stanowili kandydaci z ziem polskich — prawie 60% ogółu badanej grupy.

Najważniejszym czynnikiem decydującym o geografii powołań do kartuskich nowicjatów w Polsce była istniejąca na danym terenie sieć kartuzji. Sporządzone przez nas mapy dobitnie wykazują, iż miejscowości z klasztorem kartuskim i ich najbliższe okolice dawały największą liczbę powołań. Klasztorami, które w świetle analiz kartograficznych oddziaływały najintensywniej, były kartuzje w Kolonii, Koblencji, Trewirze, Xanten, Molsheim i Fryburgu w rejonie reńsko-mozańsko-mozellskim oraz w Ołomuńcu¹¹ i Brnie¹² na Morawach.

POCHODZENIE SPOŁECZNE I NARODOWE

Kolejną ważną kwestią w badaniach socjograficznych jest pytanie o pochodzenie społeczne i narodowe zakonników przyjmujących profesję w kartuzjach w Polsce. Na podstawie badanych źródeł nie zawsze można bezpośrednio określić stan społeczny ówczesnych adeptów do życia zakonnego. Przepisy zakonne nie czyniły w tym względzie żadnych postanowień ani zaleceń. W źródłach zakonnych tylko w wyjątkowych przypadkach podnoszono i dokumentowano kwestie pochodzenia stanowego członków wspólnoty. Wraz z wejściem za furtę klasztorną zmieniała się ich przynależność stanowa. Od momentu profesji, a praktycznie z chwilą przyjęcia habitu, stawali się oni członkami nowego stanu — stanu duchownego. Dlatego też podkreślanie pochodzenia „ze świata” było czymś niepotrzebnym, czasami wręcz zakazanim przez władze zakonne¹³.

Dysponując zaledwie paroma określeniami typu „nobilis Polonus pro novitiano in hac domo receptus est” bądź „nobili genere”, „eques Pommeranus” itd., jak również innymi, odnoszącymi się przede wszystkim do mieszczan, w rodzaju: „ex parentibus honestis natus”, przyjmujemy, że o stanowym pochodzeniu interesujących nas tutaj kartuzów decydowało miejsce ich pochodzenia. Analiza miejscowości wykazuje, że były to przede wszystkim miasta. W kregu ówczesnego mieszczaństwa europejskiego upatrujemy przeto główną bazę rekrutacji kandydatów do zakonów¹⁴. W kartuzjach polskich kandydaci z miast stanowili około 90% profesów.

¹¹ J. Cernik. *Kartuzani na Morave*. „Sbornik Historického Krouzku” 8: 1907 s. 13-24.

¹² K. Zak. *Dejiny kartusianskeho klastera v Králove Poli u Brna*. Nove Mesto na Morave 1929.

¹³ Nakazy władz zakonnych nieużywania tytułów szlacheckich oraz wypominania plebejskiego pochodzenia zakonnikom spotykamy w XVII w. u polskich franciszkanów-obszerników i jezuitów — Gapski. *Rekrutacja* s. 106.

¹⁴ Można wymienić kilka prac, których autorzy wykazują mieszczańskie pochodzenie zakonników, m.in.: J. Salzgerber. *Die Klöster Einsiedeln und St. Gallen in Barockzeitalter. Historisch-Sociologische Studie*. Münster 1967; E. Krausen. *Beiträge zur sozialen Schichtung der altbayerischen Prälatenklöster des XVII und XVIII Jhts. Die Zusammensetzung der Konvente von Metten, Raitenhaslach, Reichersberg und Windberg*. „Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte” 30: 1967 s. 355-374; J. Molitor. *Die sociale und geographische Herkunft der Konventualen des Klosters Niederaltaich von 1651-1792*. „Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte” 96: 1973 s. 317-332; J. Müller. *Die Mönche von Disentis im XV, XVI und XVII Jht.* „Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte” 60: 1970 s. 282-309.

I w tym sensie kartuzi nie różnili się zbyt od większości zakonów w Polsce w XVII-XVIII w., których kandydaci z miast stanowili zdecydowaną większość zakonników¹⁵.

Inaczej natomiast w porównaniu do ogółu zakonów w Polsce w czasach nowożytnych przedstawiała się kwestia pochodzenia narodowego profesów z kartuzji polskich. Jak to wyżej wykazaliśmy, znaczną większość w gronie profesów Raju Maryi pod Gdańskiem, jak również kartuzji Krzyża Świętego w Berezie stanowili przybysze spoza terytorium państwa polskiego.

Najliczniejszą grupę stanowili przybysze z krajów niemieckich, a odsetek kartuzów wywodzących się z kręgu języka i kultury niemieckiej trzeba wydatnie powiększyć o wielu kandydatów przybywających z Moraw, Czech, polskiego Pomorza i Warmii. Nie wchodząc w drobiazgowy, niekiedy bardzo trudne określenie narodowości tego czy innego zakonnika, trzeba stwierdzić, że kartuzje w Polsce były od końca XVI w. i przez cały wiek XVII domeną Niemców. W pierwszej połowie XVIII w. — mimo zwiększonego napływu Polaków — Niemcy odgrywali nadal bardzo ważną rolę. Trzeba tu jeszcze dodać, że grono przybyszów z krajów niemieckich zamieszkujących kartuzje w Polsce było wydatnie powiększone przez „zakonników-gości”, przybywających z polecenia kapituł generalnych i wizytatorów. Pełna ich liczba jest jednak trudna do ustalenia, szczególnie w odniesieniu do klasztoru w Gidlach.

WYKSZTAŁCENIE PROFESÓW

Źródła, którymi dysponujemy, nie podają systematycznie informacji o wykształceniu kandydatów zgłaszających się do nowicjatów w Polsce. Jedynie dzięki Jerzemu Schwenglowi możemy wyrobić sobie wstępny pogląd na tę kwestię u profesów Raju Maryi pod Gdańskiem. Na 92 mnichów, którzy w latach 1596-1760 złożyli tam śluby zakonne, a następnie przyjęli święcenia kapłańskie, Schwengel odnotował informacje o wykształceniu dla 34 profesów, podając tytuł naukowy, dziedzinę lub zakres wykształcenia¹⁶. Jest jednak sprawą oczywistą, że grono wykształconych kandydatów było znacznie większe. Świadczą o tym zapiski w rodzaju „post studia in Germania”, „vir doctus”, „ex scholis Vratislaviensis”, „studiosus Brunsbergensis” bądź „Pragensis”. Również informacje typu „reliquit multos libros a se scriptos”, czy też „qui multos libros eleganti caractere pro Ecclesia scripsit” świadczą, iż musieli być to ludzie wykształceni.

Obraz wykształcenia profesów Raju Maryi, jaki się nam rysuje w świetle notat Schwengla, jest zbieżny z tym, który uzyskaliśmy badając rekrutację do innych zakonów w Polsce w czasach nowożytnych. Wykształcenie, jakie uzyskiwali kandydaci przed wstąpieniem do zakonów najczęściej wykraczało poza rudymenty czytania i pisania, oscylując między ówczesnym wykształceniem średnim — za które można uznać ukończenie klasy retoryki, a początkami różnych studiów. Graduanci z konkretnymi stopniami naukowymi stanowili jedynie stosunkowo niewielką grupę wstępujących do zakonów kandydatów¹⁷.

¹⁵ Gapski. *Rekrutacja* s. 86-102.

¹⁶ Lista ich jest następująca: 1 dr filozofii, 5 magistrów artium, 1 absolwent filozofii, 7 studentów filozofii, 2 absolwentów artium, 3 studentów fizyki, 11 absolwentów logiki, 3 teologów, 1 uczeń retoryki.

¹⁷ Gapski. *Rekrutacja* s. 135-153.

WIEK PROFESÓW

Wiek wstępujących do klasztorów kandydatów nigdy nie był w zakonach sprawą obojętną. Sprawa była na tyle ważna, że omawiali ją także ojcowie soborowi zgromadzeni w Trydencie¹⁸. W przypadku kartuzów nie są mi znane jakieś szczegółowe ustalenia odnośnie do wieku przyjmowanych do nowicjatu kandydatów czy też składających śluby zakonne profesów. Niemniej na podstawie danych o wieku 52 profesów z kartuzji pod Gdańskiem możemy uzyskać wcale dokładny pogląd na to zagadnienie.

Średnia wieku badanej grupy profesów w momencie ślubów zakonnych wynosiła: w połowie XVII w. 23,3 lata, w 2. poł. XVII w. 23,6 i w 1 poł. XVIII w. 22,6. Ogromna większość — 78⁰/₀ profesów była ludźmi nie przekraczającymi 25 roku życia, najliczniejszą zaś kategorię wiekową stanowili profesy w wieku 20-22 lat — 46⁰/₀ wszystkich profesów. Prawie zupełny był brak profesów, którzy by legitymowali się wiekiem mniejszym niż 20 lat, było ich zaledwie 4 (8⁰/₀). Świadczyć to może, iż minimalna granica wiekowa w zakonie kartuzów wynosiła ukończone 20 lat.

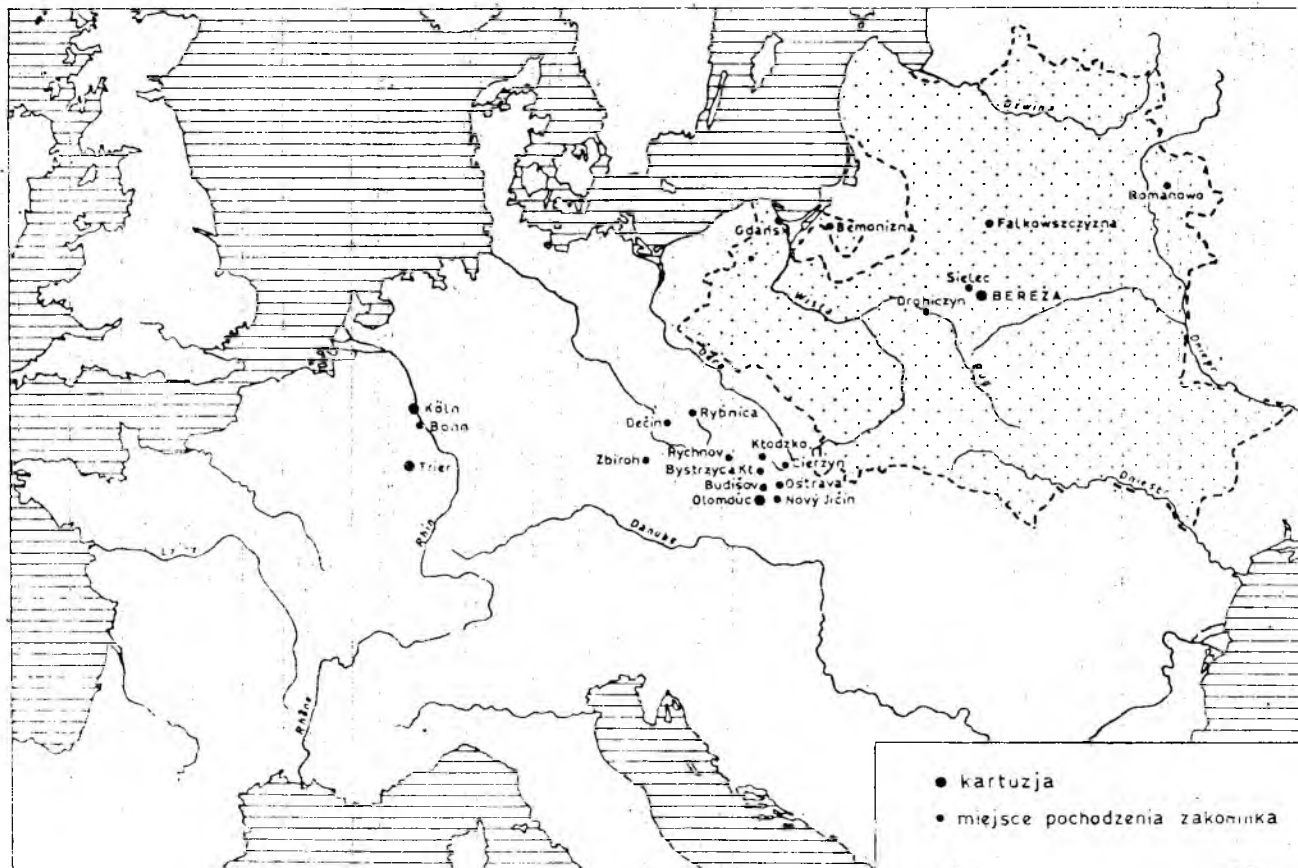
*

Kończąc krótką prezentację najważniejszych wyników badawczych dotyczących rekrutacji kartuzów w Polsce w czasach nowożytnych, pragnę postawić pytanie — jedno z bardziej frapujących nie tylko dla badacza polskiego — czy stały napływ kandydatów do kartuzji polskich z terenów daleko wybiegających poza granice ówczesnego państwa polskiego, szczególnie z krajów niemieckich, był rezultatem „nadmiernej” liczby powołań na danych terytoriach, czy też wynikał z jakichś innych przesłanek. Ażeby odpowiedzieć na to pytanie przynajmniej częściowo, trzeba wprawdzie zbadać rekrutację do wspomnianych powyżej kartuzji, tak wiele znaczących dla napływu kandydatów do Raju Maryi koło Gdańska, Berezy Kartuskiej i Gidel.

Tab. 1. Pochodzenie terytorialne profesów kartuzji w Polsce w latach 1596-1760

| Kartuzje | Polska | | Kraje niemieckie | | Czechy Morawy | | Inne | | Ogółem | |
|-------------------|--------|-----|------------------|-----|---------------|-----|--------|-----|--------|------|
| | liczba | % | liczba | % | liczba | % | liczba | % | liczba | % |
| Kartuzy 1596-1676 | 18 | 26% | 40 | 60% | 2 | 3% | 7 | 11% | 67 | 100% |
| 1677-1760 | 13 | 33% | 12 | 31% | 11 | 28% | 3 | 8% | 39 | 100% |
| razem | 31 | 29% | 52 | 49% | 13 | 13% | 10 | 9% | 106 | 100% |
| Bereza 1669-1750 | 14 | 33% | 10 | 24% | 16 | 38% | 2 | 5% | 42 | 100% |
| Gidle 1686-1750 | 13 | 58% | 2 | 9% | 4 | 18% | 3 | 15% | 22 | 100% |
| Ogółem | 58 | 34% | 64 | 38% | 33 | 19% | 15 | 9% | 170 | 100% |

¹⁸ Concilii Tridentini sessio XXV: De regularibus et monialibus caput XV. W: A. Vermeersch. *De religiosis institutis et personis*. Brugis 1909 s. 11.



Terytorialny zasięg rekrutacji kartuzów z klasztoru w Berezie 1669—1750